

גבולות הזיכרון: ורשה היהודית ברומן של יצחק בשביס משפחת מושקאט

זמן קצר אחרי תום מלחמת העולם השנייה החל להתפרסם בפֶּאָרווערטס, העיתון הניו־יורקי ביידיש, רומן רחב־יריעה בהמשכים מאת יצחק בשביס (לימים בשביס־זינגר), על קורותיה של משפחה יהודית ענפה ואמידה בוורשה במחצית הראשונה של המאה העשרים, רומן שעתיד היה להתפרסם אחר־כך כספר. אברהם נובר שטרן מנתח את משמעות עלילתו המורכבת, את הכישרון ואת הכישלון המתגלים בו, ומבהיר כיצד הוא מבטא את ראיית העולם של המחבר יחד עם רצונו לענות על ציפיות קוראיו, שביקשו למצוא בו תיאור מהימן של העולם היהודי בפולין לפני הכחדתו בשואה. הספר משפחת מושקאט הוא לפיכך עדות תרבותית מורכבת ומרובדת, הן בגלל היותו ביטוי ספרותי למשברים בחייה של משפחה יהודית לפני השואה והן בשל הדרך שבה הוא נותן ביטוי ללבטים ולמצוקה של סופר יידיש בשנים הראשונות אחריה.

בלי הרף. אך בצמוד לאפיון הזה באה המודעה להסיר את הספקות, כי היא הזמינה לקרוא את "הרומן הספרותי החדש". כמובן שאיש לא חשב אז שמחבר הרומן יזכה ברבות הימים בפרס נובל לספרות.

בדיעבד הסתבר, שמודעות אלו בישרו את התחלת פרסומו של הרומן המקיף והיומני ביותר שכתב בשביס מעודו. לאחר הדפסתו בהמשכים בעיתון מדי שבוע בשבוע במשך למעלה משנתיים (1945-1948) הוא הופיע כספר, הן במקור ביידיש והן בתרגום אנגלי (בשנת 1950) – ספרו המתורגם הראשון של בשביס. לא עבר זמן רב והרומן ראה אור גם בעברית, בשנת 1953 (בד בבד עם התרגום לעברית של ספר הביכורים של בשביס, השטן בגוריי); כעבור שנים רבות (בשנת 1991) זכה הספר משפחת מושקאט לתרגום מחודש מן המקור ביידיש (בניגוד לנוהג שהשתרש מאז לתרגם את ספריו של בשביס לעברית מהתרגום האנגלי), בלשון קולחת ומדויקת, מעשה ידיו של צבי ארד.

בסוף שנת 1945, כאשר אָימי השואה כבר היו ידועים אך היה עדיין מוקדם להפנים את מלוא משמעותם, התבשרו הקוראים של היומון הניו־יורקי פֶּאָרווערטס, העיתון הגדול ביותר בתולדותיה של תרבות היידיש, כי יתחיל לפרסם רומן בהמשכים בשם **די פֶּאָמיליע מושקאט** (משפחת מושקאט) מאת יצחק בשביס. אך המודעות המעטות על הפרסום הקרוב לא סיפקו ולו במעט את סקרנותו של הקורא לגבי תוכנו וטיבו של הרומן: האם מדובר ביצירה קאנונית, כיאה לכתיבתו של סופר ידוע ומקובל, או שמא מדובר ברומן פופולרי, אחד מני רבים שנדפסו ללא הפוגה בעיתון ולא היו אמורים להותיר אחריהם כל רושם? לשונן של המודעות המצומצמות, המנוסחות כלאחר יד, כיוונה לכאן ולכאן: המודעה שהופיעה בעיתון ביום התחלת הפרסום של הרומן התייחסה אליו כאל "הרומן המעניין ביותר והחשוב". משפט זה הוא שעטנו מובהק, כי הכינוי השחוק "הרומן המעניין ביותר" נתפש מאז ומתמיד בחללה של תרבות היידיש ככינוי הנפוץ והשכיח לאותם "רומנים למשרתות" שנדפסו בעיתון

יצחק בשביס־זינגר במעמד קבלת פרס נובל לספרות, שנת 1978

פרופסור אברהם נובר שטרן מלמד ספרות יידיש באוניברסיטה העברית בירושלים ומנהל את "בית שלום עליכם" בתל־אביב.

וא"ל: nowers@mail.huji.ac.il

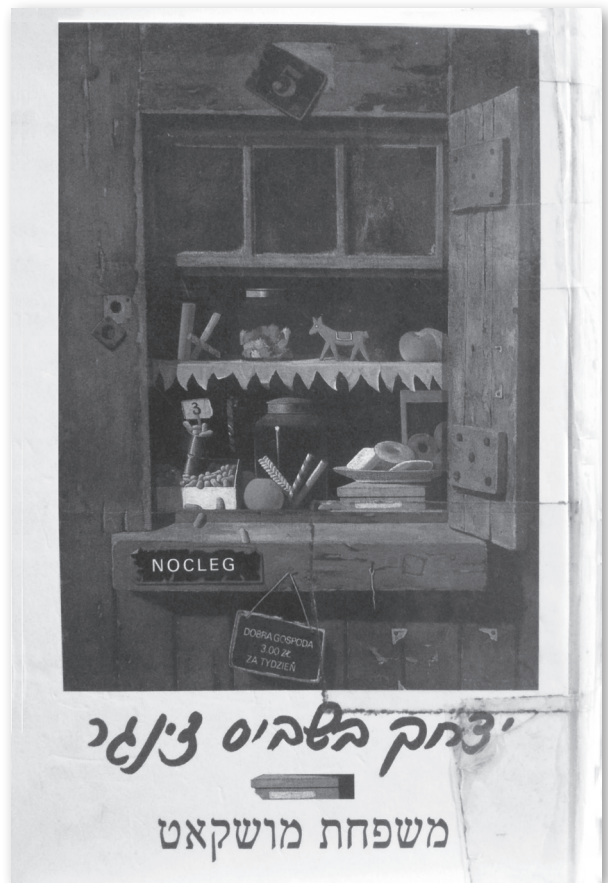

לבניית מערכת מורכבת ומסועפת של נישואים ופרידות, אהבות ובגידות.

הרומן **משפחת מושקאט** אכן עומד בסימן כפל הפנים של יצירות מקיפות מן הסוג הזה: מצד אחד תבנית העל של הרומן היא תבנית של אכזבה, על מכלול היבטיה: עוזר השל אינו מממש את שאיפותיו האינטלקטואליות; העושר שראש המשפחה צבר בחייו נעלם לאחר מותו; משפחת מושקאט מתפוררת וצאצאיה מתפזרים לכל עבר; בסיומו של הרומן יהדות פולין מצויה על סף השואה. אך מצד אחר הוויית הרומן יוצרת תחושה של שפע בכל המובנים: שפע חומרי במשפחת מושקאט העשירה, חוטי עלילה מפותלים ועשרות דמויות ששייכות לשכבות חברתיות ולעולמות תרבותיים מגוונים ביותר.

ניסיונו המגוון של יצחק שבסיס, בחייו ובכתיבתו, הכין אותו לכאורה היטב למשימה שנטל על עצמו בהתחלת הכתיבה של הרומן. בשביס הרי בילה חלק ניכר מילדותו בתוככי ורשה היהודית וחזר אליה לקראת שנות ה-20 של חייו כדי לפלס לעצמו דרך כסופר וכאינטלקטואל יהודי. הוא הכיר מקרוב את רחובות היהודים בעיר על שלל דמויותיהם, והמרחב הגאוגרפי והאנושי המצטייר ברומן אינו חורג בהרבה מגבולותיהם. אמנם לקראת סופו משולבות בו גם כמה דמויות של לא-יהודים, כאשר אחת מנכדותיו של מייסד השושלת מתחתנת בנישואי תערובת, אך לא במקרה זהו אחד הקטעים השטחיים והרופפים שבספר. כהכנה לכתיבת הרומן פרסם שבסיס באותו עיתון עצמו מאמרים אחדים, ובהם העלה את זכרה של העיר היהודית בפרט ושל ההווי היהודי במזרח אירופה בכלל. כך למשל במהלך של חודש אחד בלבד, יולי 1944 (קצת למעלה משנה לפני התחלת ההדפסה של **משפחת מושקאט**), הופיעו כמה ממאמריו שעניינם נושאים שהיו עתידיים למצוא את מקומם גם ביצירה, כגון "כל רחוב יהודי בוורשה היה עיר בפני עצמה", או "הדור היהודי הצעיר בפולין בין שתי מלחמות העולם". העיסוק האינטנסיבי במאמרים אלה בגילויי השונים של ההווי היהודי שנכחד זה עתה בפולין הקדים את פרסומו של הרומן וגם ליווה אותו לאורכו, והעובדה שמאמרים אלה נדפסו תחת אחד מכינוייו של הסופר, יצחק ווארשאווסקי (יצחק איש ורשה), מעידה עד כמה היו מעייניו נתונים אז לעולם זה.

במשך כל דרכו הספרותית, עוד בשנותיו בפולין, היה עולמה של יהדות ורשה מקור לא אכזב לכתיבתו של שבסיס, אך בכתיבתו חל שינוי משמעותי בין סיפוריו המוקדמים, שנדפסו בפולין בשנות ה-20 וה-30, לבין הרומן המקיף שהתחיל לפרסם בארצות-הברית לאחר השואה. סיפוריו הראליסטיים המוקדמים של שבסיס העמידו במרכזם גיבורים שאיבדו בהדרגה את אחיזתם בחיים – האחיזה הנפשית, המעמדית והכלכלית. רבים מהם מתארים אמנם את המעבר מהעיירה אל העיר הגדולה (נושא שכיח מאוד

כריכת התרגום החדש מידיש של **משפחת מושקאט**, זמורה ביתן, שנת 1991

ורשה היהודית

הרומן **משפחת מושקאט** פורש תמונה רחבה ביותר של שלושה דורות ביהדות ורשה, מהתחלת המאה העשרים (ליתר דיוק, משנת 1912 בקירוב) ועד לשואה. תיאור גורלה של משפחה יהודית אמידה ביותר פתח בפני המחבר את האפשרות להבהיר את תהליכי המודרניזציה שהתחוללו במהלך השנים והרחיקו בהדרגה את רוב בני המשפחה מן ההווייה היהודית המסורתית בגרסתה החסידית, זו שאפיינה את חייו של מייסד השושלת, משולם מושקאט. העלילה בספר מתרחשת ברובה בגבולותיה של ורשה היהודית (למעט קטעים אחדים המתחוללים במקומות אחרים), ורחובותיה ותושביה מכל השכבות זוכים לתיאורים מפורטים. המעגלים התמטיים הרבים למדי ברומן מתמקדים בדמותו של עוזר-השל, צעיר שעוזב את ביתו המסורתי בעיירה יהודית טיפוסית בפולין ועובר לעיר הגדולה על מנת להיחשף להוויית העולם הרחב. בשלב מוקדם ביותר בעלילת הספר מצטלבת דרכו של הצעיר החסר-כול הפרובינציאלי עם זו של משפחת מושקאט עתירת הממון, ובכך נפתחת האפשרות

סבל יהודי ברחובות ורשה, 1937

להיות רומן על עולם רחב, שבו הזדמנויות רבות ומגוונות פתוחות בפני הגיבורים – אך הם מצליחים לבזבז אותן אחת לאחת.

לסופר בידיש לא היה קל לאתר מוקד כזה של שפע בוורשה היהודית, ולעצב משפחה שתהיה מסוגלת לשמש ציר לרומן רחב־היקף מן הסוג הזה. הרי רוב המשפחות היהודיות בעלות ההון הגדול כבר היו על סף ההתבוללות או מעבר לו, ובבתיהן שלטו התרבות והשפה הפולנית. מבחינה זאת משפחת מושקאט לא הייתה טיפוסית כלל וכלל ליהודי ורשה. מדובר במשפחה אמידה ביותר, אך השינויים שעברו עליה – עזיבת אורח החיים היהודי המסורתי, ההתרוששות, פרימת קשרי הקרבה האמורים לאחד את חלקיה השונים – כל אלה היו אמורים לבטא תהליכים היסטוריים בעלי תוקף כללי. משפחת מושקאט המורחבת הייתה אמורה להיות מטונימית לכלל החברה היהודית בפולין, ולצורך מימוש האפשרות הזאת נדרש המחבר למקם משפחה כזאת בעיר הגדולה ורשה, שהכילה בתוכה את כל הגיוון הקליידוסקופי של יהדות פולין לפני השואה: מסורת, חילון והתבוללות, עושר ועוני, מרכז לספרות ולתרבות בצד עולם תחתון יהודי.

בספרות יידיש, אך כאשר דמויותיהם משתכנות במטרופולין הן עושות זאת בשוליו, הרחק מהמולת הכרך. החדרים האפולוניים, התריסים המוגפים והעזובה השוררת בכול, הם מוטיבים חוזרים בסיפורים אלה, שרוב דמויותיהם מצויות על סף החידלון.

בבואו לכתוב את **משפחת מושקאט** הבין בשביס, שהדמויות שאכלסו את סיפוריו המוקדמים אינן החומר הספרותי הראוי לרומן משפחתי הצפוי להתפרש על פני יריעה רחבה ביותר בעיתון היומי. לשם כך הוא היה זקוק להווייה אנושית של שפע כלכלי, למשפחה מן הפלוטוקרטיה היהודית האמידה והשבעה, לא כזאת השייכת לשכבות של היהודים המתרוששים וודאי לא לעולם העוני הכבד מנשוא, שהיה מנת חלקם של רבים מיהודי ורשה. הבחירה בעולם השפע תאמה את אופיו של הספר כרומן רחב־היקף, שבו בני המשפחה נהנים תחילה מביטחון כלכלי ומעושר ניכר, נפגשים באירועים חגיגיים שבהם מוגשים מעדנים בשפע, רומן שבו מתנהל ריב על חלוקת ירושתו של האב, ושבו ההידרדרות הכלכלית אינה מוחקת לחלוטין את סימני הרכוש העצום שנצבר בידי מייסד המשפחה. **משפחת מושקאט** היה אמור

בעל מלאכה יהודי עובד בביתו

משולם מושקאט הקשיש, ראש המשפחה המסועפת ועתירת הנכסים, חוזר לוורשה לאחר ששהה במקומות מרפא מעבר לגבול, שבאחד מהם הכיר את אשתו השלישית. האישה מביאה אתה תוספת חשובה להרכב המשפחתי: בתה איידל, שאותה עתיד עוזר-השל לשאת לאישה ברבות הימים; היא תהיה אם לבנו, ונוכחותה תורגש ברומן עד לסימומו. לעומת משולם מושקאט, החוזר לוורשה בליווי אישה ובת חורגת, מגיע עוזר-השל לעיר הגדולה בגפו, צעיר בן עיירה היוצא לעולם הגדול על מנת להגשים את שאיפותיו. העיר הגדולה היא למשולם מושקאט מקום מגורים טבעי ומוכן מאליו, מקום שבו כביכול "כולם" מכירים אותו. לעוזר-השל, לעומת זאת, העיר היא בשלב ראשון מרחב זר, מסקרן, מלא הבטחות, קשיים ואתגרים. האחד חוזר אל המוכר, אל ביתו ואל חיק משפחתו שזה עתה התרחבה ביוזמתו; האחר מגיע בגפו אל החדש והלא-נודע.

המחבר מוצא דרך מעניינת ליצור שיווי משקל בין הקשיש בעל המשפחה הענפה לבין הצעיר הבודד בעיר הגדולה. עברו של משולם מושקאט לוט בערפל; לא ברור אם הוא עצמו יליד ורשה או לא, אך הטקסט מפרט כמה מן הדרכים שבהן, כמו "גבירים רבים שעלו לגדולה", הוא בנה את עושרו במו ידיו. זהו עושר חדש, שלובש לאטו אופי של עושר ישן, צירוף של דינמיות קפיטליסטית, יוזמות מסחריות רבות ומוצלחות ורכוש רב בנכסי דלא-ניידי שנצבר בהדרגה ונזקף כולו לזכותו של אבי המשפחה. ההדגשה היא על העבר: בפתיחת הרומן משולם מושקאט כבר לא עוסק בפעילות כלכלית כלשהי. מבחינה זו הרומן של בשביס ניצב בצדי הדרך של הקפיטליזם הדוהר והדורסני, וכבר בפתיחתו נראה שהוא אינו נוטה להקנות להווייתו סממנים מובהקים של דינמיות. מדובר ברכוש שמשולם מושקאט בנה בעשר אצבעותיו וכמו כלאחר יד (הקשיים שעמדו בפני העשיר המופלג בדרכו אל הפסגה אינם מתוארים), אך בניו ובנותיו יודעים רק לבזבזו. אם משולם מושקאט הגיח כביכול מן העלטה, הרי שלגבי עוזר-השל מפליג המחבר בתיאורים של העיירה הפולנית הקטנטנה שבה גדל ועומד בפרוטרוט על ייחוסו התורני. מסתבר אפוא, שהדינמיות אפיינה בעבר את מסלולו של הגיבור הקשיש, שיצא כנראה אל החיים בלי תמיכה כלשהי; ואילו הגיבור הצעיר צריך ללכת בדרך הפוכה – להשתחרר מכבלי משפחתו וביתו. דווקא הניגוד הזה בין שני הגיבורים, זה החוזר אל העיר הגדולה וזה המגיע אליה בראשונה, מדגיש את היסוד המשותף להם: הרקמה העלילתית של **משפחת מושקאט** בנויה כל כולה על רקע ההוויה האורבנית, ולא הייתה אפשרית בלעדיה. זהו רומן על בתים יהודיים בורגניים אמידים, ששומרים על אופיים גם בעתות מצוקה, על יציאה לרחובות, שבהם צריך מיד לתפוס כרכה, על שיחות טלפון תדירות (מכשיר שהיה בבחינת חידוש בימים ההם והיה מצוי רק בביתם של עשירים), שיחות שמגשרות על מרחקים פיסיים אך גם מאשרות את קיומם. הדמויות

הזקן והצעיר

הקורא את הרומן וזוכר שפרקיו הראשונים נדפסו בשנת 1945 אינו יכול שלא להבחין כי לפניו טקסט המצוי בצומת של הקשרים ספרותיים ותרבותיים, שלעתים מצטלבים ולעתים סותרים זה את זה. בפתיחתו לא ברור אם הוא עתיד להעמיד במרכזו את דרכה וגורלה של דמות אחת על רקע מסגרות אנושיות ותרבותיות מגוונות, או אם הוא מבקש לבנות פסיפס חברתי עשיר ומורכב, שבו פועלות דמויות רבות ושונות. המגמות הסותרות והמשלימות הללו ניכרות כבר בשני הפרקים הפותחים את הרומן, המספרים על הגעתם לוורשה של שני גיבורים שונים מאוד איש מרעהו: משולם מושקאט, איש המעשה, אב המשפחה ומייסד השושלת שעתידה להתפרק לאחר מותו, ועוזר-השל, צעיר מבטיח השואף להתמסר לעולם הרוח.

לסדר הדברים בפרקים הללו יש משמעות מסוימת, שתתממש בהמשך הטקסט: הדור המבוגר – משולם מושקאט, מקדים בפתיחה את הדור הצעיר – עוזר-השל.

יהודי נושא ספרי קודש, ורשה

הטרגי שקיים בעימות בין גיבורים בעלי תודעה עצמית מפותחת, כאלה שדרכיהם מצטלבות ומתנגשות זו בזו. בדומה למוטיב רווח בסאגות משפחתיות רבות, המחלה היא נוכחות מתמדת ברומן של שבסיס, והיא מאפיינת לא רק את הדור המבוגר ואת בניו ובנותיו של משולם מושקאט על נשותיהם ובעליהן, אלא גם את הדור השלישי הצעיר. לעתים זאת מעין תכונה העוברת מדור לדור, אף כי לא מדובר במחלה תורשתית מסוימת, אלא במצב של חולי נמשך. אפילו רופא המשפחה, שנקרא תדיר לטפל במקרי המחלה הרבים במשפחה, הוא עצמו חולה כרוני וסובל ממום בלב. אך שבסיס, מי שתרגם לידיש את **הר הקסמים** של תומס מאן, נמנע מלצייר **במשפחת מושקאט** תמונה של ניוון ביולוגי הפושה בכול, וייתכן מאוד, שהדימויים הנאציים והאנטישמיים הם שגרמו לו באופן לא־מודע לרתיעה מתמונה שכזו. רק לעתים נדירות מצטיירת בספר זה המחלה כמצב המאפיין את היהודים כגוף קבוצתי; במשפחת מושקאט ובסביבתה נכרכים יחדיו חינויות בלתי־נדלית מחד גיסא ומחלה, חולשה פיסית וריפיון נפשי מאידך גיסא.

הרבות נמצאות בתנועה מתמדת, והמרחבים העירוניים מאפשרים בניית מתח מתמיד בין פגישות לפרידות. העלילה הזו לא הייתה יכולה להתפתח בעיירה יהודית – אף כי כמה מדמויותיה (בייחוד זו של עוזר־השל) חוזרות אליה מדי פעם – ואף לא בעיר בינונית. מבחינתו של סופר יידיש רק שתי ערים במזרח אירופה התאימו כמרחב אנושי לרומן כזה: לודז' (שעמדה במרכזו של הרומן **האחים אשכנזי** מאת י"י זינגר, אחיו הבוגר של שבסיס) וורשה.

השפע הוא כאמור ערך עליון ברומן כולו, גם כשהוא נוכח וגם כשהוא מתחיל להיעלם: בראש ובראשונה מדובר בעושרה הממשי של המשפחה, אך גם בשפע התיאורי של דמויות ומצבים. המחבר חנן את משולם מושקאט בשבעה בנים ובנות; הם מולידים דור שלישי, נכדים ונכדות, ויש להם משרתים ומשרתות – וגם מאהבות. ריבוי הדמויות תובע ערנות מתמדת מצדו של הקורא במעבר הקליידוסקופי מדמות אחת לרעותה, עד כי בתרגום האנגלי של הספר מצאו לנכון לכלול תרשים של עץ יוחסין עגף ובו הדמויות השונות, למעלה מ־40, על הקשרים הסבוכים ביניהן. עם זאת, אף אחד מבניו ובנותיו של משולם לא ממלא תפקיד חשוב בחזית הרומן, וכשהאב מספר עליהם הוא נזקק להכללות גורפות:

– גם אני איני מבין את עצמי [...] גלגלתי, גלגלתי ודבר לא השגתי. היו לי שתי נשים, שבעה ילדים, נתתי נדוניה, מזונות לחתנים, זה עלה לי במיליונים. ומה יש לי? חבורה של שונאים, זללנים, טיפשים, פראים. דור שפל גידלתי! (עמ' 99 במהדורה העברית המופיעה ברשימה לקריאה נוספת)

בניו ובנותיו של משולם מושקאט אכן נראים בעיניו כאנשים שייחודם חיוור למדי, קבוצה אחידה במהותה, צירוף של טפילות, עצלות, טיפשות וגם קלקול מידות מוסרי. המודל של אב (או אם) חזקים, שתלטניים, דעתניים, בעלי עוצמה ונוכחות מרשימות, כאלה שמשמשים ניגוד לבניהם ולצאצאיהם החלשים והרופסים, הוא מודל מרכזי בספרות היידיש בכל מרחביה, כמו למשל במחזהו של יעקב גורדין **מיר'לה אפרת ובמשפחת קרנובסקי** מאת י"י זינגר. מבחינה זאת הרומן של שבסיס צועד נאמנה בדרך המלך של ספרות היידיש: הדור הצעיר מגלה חולשה נפשית מהותית וזהות מטושטשת, ולכן אינו מסוגל להתעמת עם מייסד השושלת, וגם לא להתייחד ממנו. במקרה הטוב הצעירים הם בבחינת יורשים, אך אינם בבחינת מחדשים.

הדבר ניכר קודם כול במישור הכלכלי: אב המשפחה צבר הון מנכסי דלא־ניידי, שמניבים שכר דירה מדייריהם העניים המרודים (תופעה שאכן הייתה ידועה בהווה היהודית בוורשה), והבנים חיים מההכנסות האלו, שהולכות ומתמעטות במשך השנים, בלי לגלות יוזמה עסקית מצדם. חולשה זאת היא אולי מסימני המשבריות האופיינית לסאגות משפחתיות רבות, אך היא אינה משבריות בסימן המתח

חצר פנימית בבית-דירות יהודי, ורשה

ואולם, לרשותה של משפחה עירונית אמידה עמדו בתחום זה אפשרויות נוספות, שלא היו קיימות בעיירה המסורתית. משפחת מושקאט ברומן אכן מנצלת אותן, ובכך העלילה בספר זה מתרחקת מהקונבנציה המקובלת בספרות היידיש. לאפשרות הראשונה היו השלכות צנועות למדי: המחבר מאפשר לכמה מגיבוריו להתגרש ואפילו להתחתן בשנייה ובשלישית, ובכך להקים מבני משפחה מסובכים, עם הורים חורגים ואחים חורגים, שהקשר ביניהם מרוחק מלכתחילה. לאפשרות השנייה היו השלכות מרחיקות-לכת יותר: שתי הדמויות המרכזיות הנקשרות בקשרי חיתון עם משפחת מושקאט מעורבות גם במעשי בגידה ובלי נקיפות מצפון. כך נוהג אָברם שפירא, חתנו של משולם, שנמצא מבחינה תרבותית על הגבול שבין העולם היהודי המסורתי למודרני, ומוצג בספר כתערובת מסקרנת של חסיד לפי אורח חייו המוצהר ולאמתו של דבר הרפתקן ודון ז'ואן בלתי-נלאה. ראש וראשון לדמויות המגלמות בגורלן את המורכבות הזו הוא עוזר־השל, הצעיר שמגיע לעיר הגדולה ועתיד להשתלב במשפחת מושקאט דרך יחסיו הסובכים עם שתיים מבנותיה, יחסים שהם ציר מרכזי בעלילת הרומן על פיתוליה המלודרמטיים. עוזר־השל מתאהב בהדסה, והשניים מנסים לגנוב את הגבול לשווייץ, שם הם מקווים להגשים את שאיפותיהם להתחיל בחיים חדשים. אך המחבר מונע מהם את מימוש תקוותם, ודרכיהם נפרדות בחדות. נראה, כי מה שמותר לגבר אסור לאישה: הדסה אינה מצליחה לגנוב את הגבול; היא מוחזרת לביתה מוכה וחבולה, וסופה שמחתנים אותה עם סוחר מן הדור הישן, חסיד עשיר שאינו מבין כמובן לנפשה. עוזר־השל לעומתה מצליח להגיע אל מחוז חפצו ולהתחיל שם בחיי סטודנט. אך לא עובר זמן רב והוא בוגד באהובתו הראשונה כדי לקשור קשר עם איידל, בתו החורגת של משולם מנישואיו הטריים. בכך נבנה הציר העלילתי המרכזי ברומן ונמתח עד לסופו – משולש קונבנציונלי של גבר המתנדנד בין שתי נשים. לקראת סוף הרומן, כדי להגדיש את הסאה, נוספת עליהן אישה שלישית.

לאורך הקטעים הללו לא נפתח פתח משמעותי שיאפשר להבין את טיב ההכרעה הרגשית של עוזר־השל בין שתי הנשים בחייו: הרי המשותף בין השתיים רב בהרבה על המיחד את האחת מחברתה: שתיהן גדלו בבתים מסורתיים, אך התחנכו על ברכי התרבות הזרה, הפולנית בעיקר; בכך הן מממשות בספר את הדגם ההיסטורי המוכר והידוע ביהדות פולין לגבי גורלן של נשים בבתיהם של יהודים מסורתיים ואמידים החלל במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה ועד לשואה. שתיהן תואמות את הדגם של האישה הענוגה והרגישה, המאוהבת בגבר שמתעלל בה נפשית וגוזל את אושרה. לדמיון הזה באופיין יש משמעות אמנותית מרחיקת-לכת: מעשיו של עוזר־השל, שנטוש את האחת ובוחר באחרת, הופכים למעשים גחמניים כמעט,

קשרי חיתון, אהבות ובגידות

"דם חדש", ממשי וספרותי כאחד, זורם אל משפחת מושקאט באמצעות דמויות הבאות מבחוץ ומצטרפות אליה בדרך החיתון. מוטיב החיתון על כל אבזריו – השדכן, השידוך הכפוי, הנישואים הלא-מוצלחים – מלווה את הרומן לכל אורכו. גם בכך צועד הרומן **משפחת מושקאט** בדרך המלך של יצירות רבות מספרות היידיש מדורות עברו. הקונבנציות הספרותיות והתרבותיות בולטות במיוחד בהזדקקות למוטיב של הנערה הרכה והרגישה, שהתחנכה על ברכי תרבות זרה, שהוריה מחייבים אותה להתחתן עם גבר מהעולם הישן ובכך גוזרים את דינם של השניים לחיי אומללות. כזה הוא גורלה של הדסה, נכדתו של משולם, אשר התאהבה בעוזר־השל, אך בני משפחתה מכריחים אותה להתחתן עם סוחר חסידי אמיד. בשביס אמנם טען בכמה וכמה ראיונות שנערכו אתו, כי ההזדקקות למוטיב השידוך היא, כהגדרתו, אחד מסימני המוגבלות של ספרות היידיש, אך הוא התעלם מהעובדה, שברומן החשוב ביותר שלו הוא עצמו השתמש באותה מוסכמה ספרותית.

שאינם מלווים בשינוי פנימי כלשהו או בגילוי פנים חדשות באישיותו. נשים אלה דומות מאוד האחת לחברתה, והן משמשות פתח להרפתקנות ארוטית לשמה, כיאה לרומן בהמשכים המרבה לעסוק בפעלתנות החיצונית של גיבוריו. קווי הדמיון הללו בין שתי הנשים המרכזיות בחייו של עוזר־השל מעוררים מחשבות בנוגע לקיומה של סתירה מהותית בחשיבה האמנותית המנחה את היצירה כולה: ברומן הבנוי כאמור על עקרון השפע, המחבר אינו מצליח לייחד זה מזה את הקלסטרם של שתי הנשים המשמעותיות בחייו של עוזר־השל. בכך נמנע ממנו החסד של הבחירה האמתית, וכך נבצרת ממנו גם האפשרות לערוך שינוי של ממש בחייו. מסתבר אפוא, שהשפע המוצג ברומן הוא בעצם שפע מדומה או חיצוני: הוא אינו פותח בפני הדמות הראשית אפשרויות מהותיות.

אירועים היסטוריים הרי־גורל

לעובדה זו (הגבלת חופש הבחירה של הגיבור) יש השלכות ברורות על מבנה הרומן וכיווני התפתחותו. ראשית, בולט מיד לעין ההבדל הניכר בטווח הזמן המתואר: למעלה ממחצית הרומן מתרחשת בשנתיים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, ואילו החלק השני, הקצר יותר, משתרע על פני תקופה של עשרים שנה, משלהי המלחמה ותקומתה של פולין העצמאית ועד להפצצות הגרמניות על פולין בפתיחת מלחמת העולם השנייה. הבדלים נוספים מפרידים בין חלקי השונים של הרומן: בחלקו הראשון נשמעים אמנם בכמה מקומות הדיהם של אירועים היסטוריים ידועים, אך תפקידם זניח. אירועים אלה (בשונה כמובן מתהליכים עמוקים וארוכי טווח) אינם פוגעים ישירות בדמויות ואינם משפיעים על דרכן ועל גורלן. אך כשהוא מגיע לציון הדרך הכרונולוגי של פרוץ מלחמת העולם הראשונה, המחבר משנה את גישתו. המלחמה היא האירוע ההיסטורי הגורלי הראשון ברקמת הטקסט: עוזר־השל מגויס לצבא הרוסי ושותף לתלאות המלחמה. עם זאת, פרק זה בחייו אינו זוכה להעמקה ראויה והוא מבשר בעצם את השטחיות הסיפורית שתאפיין את המשך הרומן. בשביס הכיר היטב את הספרות על מלחמת העולם הראשונה; בין היתר הוא זה שתרגם ליידיש את ספרו הידוע של אריך מריה רמרק **במערב אין כל חדש**. אך מן העמודים המוקדשים לשירותו הצבאי של עוזר־השל נראה כאילו המלחמה לא הותירה עקבות ממשיים בנפשו.

מנקודה זאת ועד סוף הרומן, כלומר בתיאור ההתרחשויות בשנות ה־20 ועד שלהי שנות ה־30, בשביס כמו אינו יכול להחליט אם עוזר־השל, הדמות הראשית, אמור לגלם את השינויים ההיסטוריים הכבירים שמתחוללים מול עיניו או שהוא אמור להצטייר כדמות המצליחה להתגונן מפגיעתם הרעה ולבנות לעצמה מרחב נפשי משלה. הפסיחה על שתי

הסעפים אינה מיטיבה כמובן עם הרומן, והיא משקפת בעיה מהותית שבפניה עמדו רוב הסופרים ביידיש ששלחו את ידיהם בכתיבת "רומני רוחב" למיניהם: עד כמה הדמות הראשית ניצבת בתוך ההיסטוריה או שהיא מסוגלת לפלס את דרכה אל מחוצה לה.

שפע הדמויות ברומן הציב בפני שבביס אתגר שלא התמצה בהיבט הקומפוזיציוני בלבד. בפרק הזמן הארוך שבו פורסם הרומן בהמשכים בעיתון, השנים 1945-1948, הוא היה יכול לצפות שהרומן יימדד קודם כול לפי קנה מידה מרכזי אחד: איזו תמונה של יהדות פולין מצטיירת מתוכו. עדות מוחשית לעמדה הזאת היא הביקורת המפורטת שכתב המשורר והמבקר מלך ראוויץ' על הספר, ובה הוא בוחן בעיקר את הדרך שבה הרומן משקף את הזרמים הרעיוניים השונים בקרב יהודי פולין לפני השואה. ראוויץ' מונה אותם אחד לאחד לפי אומדנו את גדלם: האורתודוקסיה, הציונות, מפלגות השמאל, והקבוצה הרחבה ביותר – חסרי אידאולוגיה מוגדרת, ששאפתם העיקרית הייתה להגר מפולין בלי שעלה בידם לממשה. תלונתו הגדולה של מלך ראוויץ' היא, שרוב הדמויות **במשפחת מושקאט** שייכות דווקא לקבוצה הרביעית – אנשים ללא חוט שדרה ערכי או אידאולוגי. לדעתו, גם הדמות הראשית ברומן, עוזר־השל, נמנית עמם. הוא רחוק מלהיות גיבור חיובי, שעשוי לגלם את הגורמים המגוונים שבנו את התרבות היהודית המודרנית בפולין:

המפלגות בפולין – מכל הזרמים – וכמו כן חוגי התרבות, המורים האידאליסטים, הסופרים, הצמיחו מתוכם דמויות גדולות, חיוביות, בונות. האם אי־אפשר היה לשאוב את הדמות הראשית מביניהן? (מלך ראוויטש, עמ' 304)

טרוניה זאת של ראוויץ', שנראית מבחינות מסוימות קטנונית וצרת־אופקים, מבטאת את אחת מדרישות היסוד שליוו את ספרות היידיש המודרנית – הצגת גיבור חיובי, שמממש בדרכו ובאופיו את תהליכי המודרניזציה בחברה היהודית. דרישה כזו, שבאה אל היידיש מן הביקורת הרוסית, עמדה מול עיניהם של סופריה, בין שניסו להיענות לה (ולרוב נכשלו בכך מבחינה אמנותית) ובין שהסתייגו ממנה במפורש או במובלע. דרישה זאת הייתה ודאי מוכרת לבשביס בשנת 1945. נטייתו האינסטינקטיבית הייתה לסרב לה ולכתוב רומן שיהיה א־אידאולוגי ואנטי־סנטימנטלי, ויעלה בקנה אחד עם ההסתייגות מכל האידאולוגיות שבאה לידי ביטוי במאמריו שלו מראשית דרכו בפולין ואילך. אך רומן שנדפס לאורך שנים בעיתון היומי **פֶּאָרווערטס**, שדגל במוצהר בהשקפות סוציאליסטיות, עורר ציפיות לפרישת יריעת חיים רחבה, חברתית ותרבותית כאחת. שיבוצם של קטעים האמורים לייצג את הזרמים הרחוניים והאידאולוגיים השונים של יהדות פולין נראתה בעיני שבביס כתחבולה הספרותית מתבקשת מאליה כדי למתוח את יריעת הרומן

עד כמה שאפשר. לכן הוא נכנע למעשה לדרישות, שאותן היה עשוי לשמוע בסביבתו הקרובה, לתת ברומן ייצוג הולם למגוון האידאולוגי והתרבותי של יהדות פולין.

תרבות הזיכרון

יתרה מזו: פרסום רומן בהמשכים בשנים 1945-1948 אכן היה אמור לתת ביטוי אמנותי ראשוני ביצירתו של בשביס לתרבות הזיכרון, שהחלה למלא בשנים אלו תפקיד מרכזי בעולמם של היוצרים בידיש. אין ספק שהיבט זה תרם תרומה מכרעת לאפשרות לראות בספר יצירה קאנונית מכובדת. הטקסט שופע פרטים על חיי היומיום של יהודי ורשה: כיצד התלבשו ומה אכלו, איך נראו הבתים, החצרות, ה"שטיבלעך" שבהם התפללו, בתי־הקפה ובתי־האוכל, ומה הייתה לשונם. הפרטים הללו אכן יוצרים את האשליה של מציאות ואמינות, שהיא היסוד של הראליזם כזרם ספרותי. לכן כדאי לבחון את טיבם, היקפם ותפקידם של החלקים התיאוריים הללו במרקם הרומן.

בולטת במיוחד העובדה, שהתיאורים המפורטים חלים בעיקר על אורח החיים היהודי המסורתי שהוסיף להתקיים בעיר הגדולה: כך, למשל, הלבוש המסורתי מתואר בדקדקנות רבה יותר מהלבוש המודרני של אנשי הדור הצעיר. גם בכך הולך בשביס בדרך המלך של הפרוזה בידיש – הדחף העצום להנציח בספרות את ההוויה הישנה, מתוך תחושה או הכרה שהיא עומדת להיעלם. הקטעים האלה ברומן ממלאים תפקיד דומה לספרות הזיכרונות, שממדיה הלכו ותפחו נוכח השואה ותוצאותיה.

אך דווקא משום שהקטעים התיאוריים הללו משתלבים במסורת ארוכה בספרות היידיש אפשר לעמוד על השינוי העקרוני שבשביס חולל בה: לא נותר בתיאוריו זכר למגמה הסאטירית והלעגנית שאפיינה את גישתם של סופרי היידיש בדור ההשכלה ומעבר לו, ובה בעת הם גם רחוקים מהשתפכות סנטימנטלית. התיאורים בספר כתובים בנימה יובשנית ואמורים לייצר אותה אשליה של אובייקטיביות, שזכתה להערכה כה רבה במסורת הראליסטית. במקרה של בשביס יש לכך משמעות נוספת: התיאורים הכמור־אובייקטיביים הללו אמורים להדוף כל טענה, שהמחבר מעוות את המציאות היהודית ובונה דמויות ומצבים קיצוניים ולא־סבירים שלא היו אופייניים לוורשה היהודית בטרם השואה, בייחוד בכל הנוגע לתחום הארוטי. הקטעים המתארים את חיי היומיום בדקדקנות כה רבה הם דרכו של המחבר לומר במובלע, כי מי שמצליח לגולל פרטי פרטים מן ההויה היהודי ודאי אינו יכול להיות חשוד בהשחרת פניו.

תיאוריו של בשביס ענו על דרישותיהם של קוראי הספר, שהיו צמאים ליצירות ספרותיות ובהן שחזור של העבר הקרוב, שנכחד זה עתה מול עיניהם. אך מעבר לכך, אותם קוראים ודאי גם ביקשו לדעת אם הרומן יצייר את

עולמם של יהודי פולין בכלל ואת עולמם של יהודי ורשה בפרט כהווייה משברית של התפוררות ושקיעה, או כהווייה של פריחה פנימית המתמודדת עם תנאים חיצוניים קשים, או במילים אחרות – האם ידון בשביס את עולמה של יהדות פולין לפני השואה לשבט או לחסד? בעת כתיבת הרומן נודע בשביס בעמדתו האנטי־סנטימנטלית המובהקת, שאותה הפגין הן בנובלת הביכורים שלו, **השטן בגוריי**, והן בסיפורים הקצרים שהתפרסמו זמן קצר לפני שהתחיל לכתוב את **משפחת מושקאט**. עם זאת, האווירה הכללית בחוגיה של תרבות היידיש לאחר השואה הגבירה בו את הנטייה לצייר באור חיובי את החיים שנגדעו. ואכן הרומן הוא מעין שדה מאבק בין המגמות הסותרות הללו, מאבק שעליו שילם המחבר מחיר אמנותי.

הספר מצטיין יותר בשחזור ההויה הישן מאשר בתיאור החדש. משולם מושקאט הקשיש עומד בסוף דרכו, אך סירובו להיכנע למהלך הטבעי של הזמן ונישואיו הטריים הופכים אותו לדמות מסקרנת. העובדה שהוא מגלם את אורח החיים הישן מאפשרת לבשביס לרקום דווקא סביבו את חלק הארי של הקטעים התיאוריים: אורחותיו בימי חול ובחגים, לבושו, ביתו, רהיטיו – כל אלה ממלאים כמה עמודים של פרוזה גדושה בפתיחת הספר. המשפחה האמידה והענפה, ובה בנים ובנות, חתנים וכלות, נכדים ומשרתות, היא התגלמות הבורגנות היהודית העירונית, שהשפע זורם בטרקליניה אך בו בזמן היא דבקה באורח החיים המסורתי. עד כמה שהדבר ייראה מוזר, הווייה אנושית זו לא זכתה עד אז לביטוי הולם בספרות היידיש, שלא הרבתה להפנות את הזרקור לשכבות האמידות יותר בחברה היהודית.

עם זאת, לבד מהקלסתר התרבותי של משפחת מושקאט, המגלמת את המתח, המאבק והמעבר מן ההויה היהודית המסורתית לעולם המודרני, מופיעים בספר גם נציגיו של העולם המסורתי, ששלמותו טרם נפגעה. כמה קטעים מתארים את ההויה החסידית בסביבתה הטבעית, בעיירה היהודית. אלה אינם חורגים מן התפישה הסטראוטיפית, שראתה בחסידות המאוחרת תנועה שהגיעה אל סוף דרכה, מבחינה מוסדית ורוחנית כאחת – תפישה שבאה לידי ביטוי ברור בסיפורי המוקדמים של בשביס, שאותם פרסם כאיש צעיר בפולין, ובהם צאצאי האדמו"רים עומדים על סף השיגעון והחידלון ואף עוברים סף זה.

במשפחת מושקאט הוא ממשיך בעיקרו של דבר באותו קו: האדמו"ר, שמשולם מושקאט נמנה עם חסידיו, אינו מסוגל בסוף ימיו לקבץ סביבו אלא מניינים ספורים של חסידים, שעולים לרגל לבית־מדרשו ולחצרו המטים ליפול. בתו יוצאת לתרבות רעה, וסיפור נישואיה האומללים עם אדם חדל אישים משולב לסירוגין ברומן כאחת מעלילות המשנה. תיאור ההויה החסידית אינו בא אלא למלא משבצת הכרחית בפסיפס התרבותי הרחב שהמחבר מבקש להציג, ובמשבצת זו מתגלה בראשונה האווירה המשברית

התמונה הוסרה מהגרסה האלקטרונית של המאמר

בניין היומון היידי פֶאָרווערטס, ניו יורק

בזמנו. **משפחת מושקאט** מצטרפת בכך לשורה של יצירות בספרות היידיש שבהן ממלאות דמותו של שפינוזה (ולעתים גם תורתו) תפקיד מרכזי. נאמנותו המתמשכת של עוזר־השל לתורתו של שפינוזה היא בגדר קונטרפונקט לתהפוכות החיצוניות בימי חייו, אך בדיעבד היא גם משקפת עד כמה דמותו לא עוברת כל שינוי משמעותי בחייה: שהרי מתחילת הרומן ועד לסיומו מתבגר עוזר־השל ב־25 שנה; האם במהלך תקופה ארוכה זו לא נפגש עם תורתו של הוגה דעות אחר ולא הושפע ממנו? התשובה על כך היא שלילית כנראה (למעט אזכור אגבי של תומס מלתוס [Malthus] ותורתו, שהשפיעו על הספר שהתחיל לכתוב). עוזר־השל אכן אינו מתפתח מבחינה אינטלקטואלית או רגשית במהלך הרומן, משום שהמחבר לא חנן את דמויותיו ביכולת להשתנות.

האופפת חלקים נכבדים ממנו. אם הדפוס של אב חזק שבניו ובנותיו חלשים חל על משולם מושקאט וילדיו, הרי שהוא חל אף ביתר תוקף על עולמה של החסידות. החיבורים ההיסטוריוגרפיים שהוקדשו לה בעת ההיא, ובשביס היה עשוי להכירם (בייחוד את ספרו של שמעון דובנוב על תולדות החסידות), הציגו מגמות ברורות של שקיעה וניוון. אבל, למרבה ההפתעה, שושלת האדמו"רים החסידית בספרו של בשביס מגלה בסופו של דבר חיוניות יתרה בהשוואה למשפחת מושקאט העשירה: לקראת סיום הרומן היא מתאוששת בהנהגתו של אדמו"ר צעיר, שאינו אלא אחד מנכדיו של משולם מושקאט. תחייה בלתי־צפויה זו נועדה לסכל את ציפיות הקורא לראות ברומן תיאור חד־כיווני של ההתפוררות הרוחנית היהודית; אף־על־פי־כן, משקלה קל מכדי להציע אפשרות רוחנית משמעותית בתוך אובדן הדרך הכללי המאפיין את הדמויות הרבות המאכלסות את חלקיו האחרונים של הטקסט.

תלישות מול דבקות אידאולוגית

הרומן אכן מחליש עד מאוד את עוצמתן של ההכרעות החשובות שבפניהן עומדות דמויותיו. עוזר־השל, הצעיר שעובר במהירות תהליך של חילון מוקצן, מזכיר את הגיבורים התלושים המצטיירים לדוגמא בסיפוריו של מיכה יוסף ברדיצ'בסקי. ברומן שנדפס בהמשכים בעיתון אין כנראה מקום לעיצובו של קרע נפשי עמוק ביחס אל המסורת, אפילו בנוגע לדמות הראשית. בשביס, שהשכיל לתאר התנגשויות דרמטיות רבות־פנים **בהשטן בגוריי**, הבין כנראה שאין מקום לדרמטיות אמתית ברומן שנדפס בעיתון יומי, והוא ויתר עליה ויתור מוחלט.

באותם מקומות ברומן, שבהם מתנהלים ויכוחים רעיוניים של ממש, ניכרת נטייתו של המחבר להשאיר את עוזר־השל בצד: הוא עד להתדיינות האידאית, אך אינו נוטל בה חלק. לאורך כל הספר עוזר־השל אינו מביע הזדהות עם אף אחת מהאידאולוגיות היהודיות המודרניות – אלה חולפות על פניו ועל פניהן של כל הדמויות המרכזיות האחרות בלי לגרום להם להתחייב להן התחייבות ממשית; דבקות רעיונית מתממשת רק אצל דמויות המשנה, דוגמת כמה מבני הדור הצעיר, שמאמצים את הרעיון הצינוני ועולים לארץ ישראל, או דוגמת המאהבת האחרונה של עוזר־השל, זו שדוגלת בקומוניזם.

בחייו של עוזר־השל קיים רק גיבור תרבות אחד שהוא נאמן לו לאורך כל דרכו – שפינוזה, הפילוסוף שדמותו ותורתו חוזרות ונזכרות שוב ושוב כמעט מראשיתו של הרומן ועד סופו. תורתו של שפינוזה מהווה, מצד אחד, תחליף מסוים לאמונה המסורתית שבה כפר הגיבור כבר בפתחת הרומן; מצד אחר היא בעיניו תורת חיים המבשרת את המודרנה, אך גם מחזקת את עמידתו מול כל האידאולוגיות שרווחות

ההידרדרות הכללית שחלה בקרב יהדות פולין בין שתי מלחמות העולם לא פסחה על המשפחה, אך עד לפרקי האחרונים של הספר, שעלילתם מתרחשת ערב מלחמת העולם השנייה, השפעתה מורגשת אך במעט. המשפחה מתרוששת בעיקרו של דבר לא בגלל הנסיבות ההיסטוריות, אלא בשל חוסר-המעש הנרפה שמייחס בשביס לצאצאיו של משולם מושקאט. החוטים העלילתיים הרבים שברומן אינם מצטרפים לתבנית כלשהי ואינם משקפים תהליכים סוציולוגיים והיסטוריים או תהליכים בנפש של הדמויות עצמן. העלילה כולה מביעה זרימה אטית של הזמן לעבר הלא-כלום, וההיגיון העלילתי הנובע מכך אינו מבטיח לרומן סיום בעל משמעות זולת הכליה הביולוגית – מותם של הגיבורים. במשפחות שבספר נולדים אמנם ילדים – לעוזר-השל עצמו שני ילדים משתי נשותיו – אך מעמדם השולי ברומן הוא עדות ברורה לכך, שהמחבר של **משפחת מושקאט** העדיף את אוירת הסוף על פני בשורת ההתחלה של חיים חדשים.

ובסוף: חידלון או קריאה למאבק?

אולם סופר בידיש המפרסם רומן בהמשכים בעיתון אינו יכול להרשות לעצמו לסיימו בשלילתה של כל משמעות. כיצד אפוא אמור היה להסתיים הרומן המקיף של שבביס, שנפתח בשנת 1912 והגיע עד סף השואה? סופו של הרומן **משפחת מושקאט** בידיש שונה מסופו בגרסה המתורגמת לאנגלית, הבדל שמבליט את חשיבותה של נקודה אסטרטגית זו בכל טקסט ספרותי. בתרגום לאנגלית נמחק הפרק האחרון של המקור והוא מסתיים בדו-שיח, שמתנהל על רקע ורשה המופצצת בתחילת מלחמת העולם השנייה, בין עוזר-השל לבין הרץ ינובר, שני הגיבורים התלושים, שכל שאיפותיהם לבנות לעצמם חיים בעלי משמעות הסתיימו בלא-כלום:

- כבר אין לי כוח – [הרץ ינובר] כאילו התנצל. הוא היסס לרגע ואמר בפולנית:
- משיח יבוא עוד מעט.
- עוזר-השל הסתכל בו בתמיהה.
- מה כוונתך?
- המוות הוא המשיח. זו האמת הצרופה!... (עמ' 663).

סיום כזה עולה בקנה אחד עם הביטויים המפורשים והמובלעים של כמיהה אל החידלון, שנשמעים בטקסט מפי דמויות מן הדור החדש, התלוש. זאת אכן הכרעתו של עוזר-השל, שבסצנה קודמת מנמק את החלטתו להישאר בעיר המופצצת באמירה, ש"כל המשפחה נשארת. היינו הך לי. אני רוצה כבר למות". אך המחבר ידע, שהקורא בידיש לא יהיה מוכן לקבל סוף של רומן, שבו הדמות הראשית מביעה את רצונה לסיים את חייה במוות פסיבי בידי הנאצים. הנוסח בידיש העניק את זכות המילה האחרונה לא ליחיד אלא לקבוצה, לחיים – ולא למוות. לכן עוזר-השל, הדמות

הראשית בספר, מי שהחליט להישאר בוורשה הבווערת מתוך ייאוש ואפיסת כוחות נפשיים, אינו מופיע כלל בפרק האחרון של הרומן בידיש.

בגרסתו המקורית סימן פרק זה את ניצחון הרטורי של האידאולוגיות היהודיות הקוטביות, היהדות המסורתית מזה והציונות מזה. חלק ממנו מוקדש לתיאור התפילות של הימים הנוראים המתקיימות בוורשה המופצצת, אבל הסצנה האחרונה בספר מוקדשת דווקא לאותה דרך אידאולוגית, שזכתה בפרקים הקודמים לתשומת לב מעטה ביותר – הציונות: קבוצה קטנה של חלוצים בורחים מפולין ופניהם לארץ ישראל. המחבר נוטש כאן את כל עמדותיו הספקניות כלפי פתרונות אידאולוגיים ובונה סצנה מתקתקה, שבה נשמעות מילותיו של אחד השירים הציוניים הידועים, "שם [פה] בארץ חמדת אבות". פרק זה, כמו הקודם לו, מסתיים בקריאה למשיח, אך הפעם הוא "המשיח" הציוני.

כשמעיינים בפרסום הראשון בעיתון לא קשה להבין מדוע בשביס העדיף לחתום את הרומן המקיף ביותר שלו על יהדות ורשה לפני השואה דווקא בפנייה לעבר ארץ ישראל. הדפסתו של הרומן הסתיימה ב-1 במאי 1948, שבועיים לפני הקמת מדינת ישראל; נוכח האירועים המפעמיים ברור מדוע בחר בשביס להשמיע דווקא בעמודים האחרונים של יצירתו המקיפה נימה אופטימית מז'ורית (שעשויה להיחשב לאופורטוניזם ספרותי). הטקסט של **משפחת מושקאט** ציית פעמיים לתביעותיו של מהלך ההיסטוריה: הזמן המתואר מסתיים על סף השואה, ואילו זמן הפרסום המקורי השתלב בהכנות להקמת המדינה. כך צריך להבין את הפסקה המסיימת את הרומן:

נשרף יעקב, דינה נאנסה. שמעון ולוי – חגרו מותניים. אל תקו לרחמים. עמלק אורב לכם. פרעה רותם את רכביו. הכול כפי שהיה: ישראל והכנעני, אלוהים ואלילים, מצרים וסיר הבשר. משה מת, אך דברו קורא לכם: קומו, שרידי ישראל, לקראת הקרב האחרון. כי בית יעקב אש, ובית עשיו קש. קומו ואל תפחדו. לכם הניצחון הסופי. אליכם יבוא המשיח (עמ' 673).

הן הזיקה ללשון התנ"כית והן המציאות המעוצבת בפסקה החותמת את הספר מתאימות לזמן הכתיבה, אפריל-מאי 1948, הרבה יותר מאשר לזמן התרחשות הרומן – ספטמבר 1939. פסקה זאת מתייחסת בעצם לשארית הפליטה לאחר החורבן ולא למציאות המתוארת ביצירה, שבה המוני בית ישראל בפולין היו עדיין בחיים. קבוצת הפליטים מוורשה הבווערת מבקשת למלט את נפשה מן הסכנה, אבל פסקת הסיום קוראת לה דווקא לצאת לקרב – קריאה המתאימה ליישוב היהודי בארץ ישראל שהיה נתון כבר אז במערכה צבאית כבדה. בהקשר זה מקבלות הרמיזות המקראיות לפרעה ולכנעני את מלוא משמעותן. ייחוס הקריאה לצאת לקרב אחרון למשה היא מפוקפקת אמנם ומתאימה הרבה יותר ליהושע, אך בלהט הכתיבה בחר בשביס בדמות

שמעמדה המכונן ביהדות רם יותר. פסקה זו אכן כוללת הכול – שואה ותקומה, גינני מובלע ליושבים על סיר הבשר והערצה ליוצאים לקרב.

תוכנו של הגיליון של **פֶּאָרווערטס** שבו נדפס הפרק האחרון של **משפחת מושקאט** ממחיש היטב עד כמה התאים סיום הרומן לאווירת הזמן: הכותרת הראשית, שהתפרשה על פני העמוד הראשון כולו באותו יום הייתה "ה'הגנה' מנצחת בקרבות הראשונים על ירושלים". באותו עמוד שבו נדפס הרומן הופיעו גם מאמר על "הנשק שבו כבשו היהודים הראשונים את ארץ ישראל", וגם מאמר בעל אופי שונה לחלוטין, זיכרונות מן "האחד במאי בוורשה של פעם". שני עמודים מפרידים בין הרומן של שבסיס למאמר שכותרתו "לאחר כל אסון עולמי מופיע משיח". מסתבר אפוא, שקוראי העיתון היומי קיבלו באותו גיליון שתי תזכורות שונות לאמונה המשיחית.

העובדה ששני הפרקים האחרונים ב**משפחת מושקאט** מסתיימים בזיקה הפוכה למושג "משיח" מוכיחה עד כמה גם רומן ראליסטי ופנורמי אימץ את הקשר ההדוק הקיים ביצירות מרכזיות בספרות היידיש בין גאולה למוות. עם זאת, הוא פרס ופרט אותו לפרוטות אקטואליות: מצד אחד המוות כפתרון גואל נתפש כהשקפה אישית מאוד, ואולי גם לא יהודית, של אחד מגיבורי המשנה ברומן; מצד אחר נפרשת בסיום הטקסט ביידיש תמונה של גאולה קבוצתית, המשיח הציוני, חזונו של המחבר.

הפרק האחרון בספר, שבו נשמעות מצד אחד התפילות של הימים הנוראים ומצד אחר שירה ציונית, עומד אפוא בסימן הכפילויות הרבות שמתגלות בטקסט בכמה מישורים: בדמויות, בעולמן הרוחני, בעמדותיהן הנפשיות, במעשיהן בפועל ובגורל הצפוי להן. רומן רחב כ**משפחת מושקאט** אינו יכול להתמקד בפיסה אחת של הניסיון ההיסטורי היהודי. הוא אמור לנדוד, או לדדות, בין כמה מגזרים, בלי להתחייב אף לא לאחד מהם. הפתיחה יוצרת כאמור הקבלה בין ישן לחדש בעזרתן של שתי דמויות, משולם מושקאט הקשיש מזה ועוזר־השל הצעיר מזה. גם בסיום עורך המחבר הקבלה דומה: שלומי אמוני ישראל נשארים בוורשה ומשתדלים בכל מאוּדס לקיים את אורח חייהם מימים ימימה אפילו נוכח החורבן מסביב, ואילו הקבוצה הציונית הקטנה עוזבת את העיר הבערת. הסיום הדו־קוטבי על מטענו האידאולוגי

המופגן יוצר הקבלה ומתח כאחד עם הפתיחה הדו־קוטבית; אך הפעם מדובר לא ביחיד אלא בקבוצות, בין שהם יהודים מתפללים ובין שהם חלוצים.

הדמות הראשית לא מזדהה עם אף אחת מן האפשרויות הללו ונותרת בתווך ביניהן. עוזר־השל הגיע לוורשה ההומה חדור ציפיות לבנות בה חיים של הגשמה עצמית; תקוותיו נמוגו לאט, ולא נותר בו זכר מן החיוניות שאפיינה אותו בראשית דרכו. החלטתו להישאר בעיר שהולכת ונחרבת מסכמת את גורלו של גיבור, שהצעיד את חייו לעבר סתמויות הרסנית. **משפחת מושקאט** אינו רומן המביע טרגדיה פנימית עמוקה, וגם לא דרמה, כי זאת וגם זאת היו מעבר להשגותיהם של קוראי העיתון היומי שבמסגרתו התגבשה היצירה. מצטייר בו תהליך של התפוררות אטית, ללא הוד וללא הדר – גם של גיבוריו וגם של הרקמה הטקסטואלית. היקפו הנרחב של הספר ומבנהו הפרוס מבליטים אף הם את מגמת היסוד ברומן היומרי של שבסיס, שנועד להחיות את זיכרונה של ורשה היהודית שחרבה, זיכרון שהיה עדיין טרי וכואב גם בתודעת הסופר וגם בתודעת קוראיו.

לקריאה נוספת:

יצחק שבסיס־זינגר, **משפחת מושקאט**, תרגם צבי ארד, תל־אביב: זמורה ביתן, 1991.

מלך ראוויטש, "אָ גרויס ווערק מיט גרויסע חסרונות", **עסייען**, ירושלים: נס, 1992, 292–305.

י' ראָפּפּאָרט, "די טומאה אין דער יראה", **זימען אין ווינט**, באנוס איירס: ארגענטינער אפטייל פון אלועלטלעכן יידישן קולטור־קאָנגרעס, 1961, 466–477.

מלכה שקד, **חוליות ושלשלת: הרומן העברי על תולדות משפחה**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1990, 48–54.

Irving S. Saposnik, "Translating *The Family Moskat: The Metamorphosis of a Novel*", *Yiddish* 1, No. 2 (Fall 1973), 26–37.

מקורות האיורים:

תמונה בעמוד 81: AP

תמונות בעמודים 83, 84, 85, 86: צילום: רומן וישיניאק